

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA "OQ" VA "QORA" SIFATLARINING KOGNITIV–DISKURSIV ASPEKTLARI

Chinaqov Abdulahad Mo'minjon o'g'li

Namangan davlat chet tillar instituti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqola ingliz va o'zbek tillaridagi "oq" va "qora" rang sifatlarining kognitiv va diskursiv aspektlari o'rganishga bag'ishlangan. Unda so'zning fundamental ma'nosi, leksik kengayish (metaforik va metonimik qo'llanilishlar), madaniy va tarixiy ma'nolar, sintaktik tuzilmalar, so'z brikmalar va diskursdagi pragmatik funktsiyalar o'rganiladi. Kognitiv lingvistika, diskurs tahlili va tillararo taqqoslashga tayanib, maqolada idrok tajribasi, madaniy modellar va ijtimoiy-tarixiy ma'nolar qanday shakllantirilishi ta'kidlangan. Tahlilda ikki til o'rtasidagi o'xshashliklar va tafovutlar muhokama qilinadi, tarjima, madaniyatlararo muloqot va til o'qitishga ta'siri ko'rib chiqiladi va keyingi tadqiqotlar uchun yo'nalishlar taklif qilinadi.

Kalit so'zlar: rang atamalari; metafora; metonimiya; kognitiv semantika; diskurs tahlili; Ingliz tili; o'zbek tili; konnotatsiya; assimetriya; intuitsiya; kollokatsiya; korpus; leksik pragmatika; tarjima

КОГНИТИВНО–ДИСКУРСИВНЫЕ АСПЕКТЫ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ 'БЕЛЫЙ' И 'ЧЕРНЫЙ' В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ.

Чинаков Абдулахада Муминджан угли

*Преподаватель Наманганского государственного
института иностранных языков*

Аннотация: Данная статья посвящена изучению когнитивных и дискурсивных аспектов качеств слов "белый" и "черный" на английском и узбекском языках. В ней рассматриваются фундаментальное значение слова, лексическое расширение (метафорические и метонимические употребления), культурные и исторические значения, синтаксические структуры, словосочетания и прагматические функции в дискурсе. Основываясь на когнитивной лингвистике, дискурсивном анализе и межкультурном сравнении, в статье подчеркивается, как формируются перцептивный опыт, культурные модели и социально-исторические значения. В анализе обсуждаются сходства и различия между двумя языками, рассматривается влияние на перевод,

межкультурную коммуникацию и преподавание языка, а также предлагаются направления для дальнейших исследований.

Ключевые слова: термины, связанные с цветом; метафора; метонимия; когнитивная семантика; дискурс-анализ; английский язык; узбекский язык; коннотация; асимметрия; интуиция; коллокация; корпус; лексическая прагматика; перевод

COGNITIVE–DISCURSIVE ASPECTS OF THE ADJECTIVES "WHITE" AND "BLACK" IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Chinaqov Abdulahad Mo‘minjon o‘g‘li

A teacher of Namangan state institute of foreign languages

Annotation: This article is devoted to the study of the cognitive and discursive aspects of the color adjectives "white" and "black" in English and Uzbek. It examines the fundamental meaning of the word, lexical extension (metaphorical and metonymic uses), cultural and historical meanings, syntactic structures, word formations and pragmatic functions in discourse. Drawing on cognitive linguistics, discourse analysis and cross-linguistic comparison, the article emphasizes how perceptual experience, cultural models and socio-historical meanings are formed. The analysis discusses similarities and differences between the two languages, considers implications for translation, intercultural communication and language teaching, and suggests directions for further research.

Key words: color terms; metaphor; metonymy; cognitive semantics; discourse analysis; English; Uzbek; connotation; asymmetry; intuition; collocation; corpus; lexical pragmatics; translation

KIRISH

Rang sifatlari har bir tilda asosiy lug‘at bo‘lib, umumiy idrok tajribasiga asoslangan, ammo madaniyat va nutq orqali zich semantik va ijtimoiy ma‘nolarni olib yurish uchun kengaytirilgan. Ayniqsa "Oq" va "qora" ranglar ajralib turadi: turli tillarda ular idrok qarama-qarshiliklarini bildirishi bilan birgalikda, metafora, axloqiy hukm, ijtimoiy tasniflash va estetik baholash uchun vosita bo‘lib ham xizmat qiladi. Ularni ingliz va o‘zbek tillarida qiyosiy o‘rganish universal yuksak tajribaning madaniyatga xos ramziylik va tarixiy kontekst bilan qanday o‘zaro ta’sir qilib, qatlamli ma‘nolarni hosil qilishini ko‘rsatadi. Bu tarjimonlar, o‘qituvchilar, sotsiolingvistlar va madaniyatlararo muloqot dizaynerlari uchun amaliy ahamiyatga ega.

Qo‘llanilish doirasi va maqsadlari

Shuningdek, ushbu maqola ingliz tilidagi "oq" va "qora" so'zlarining kognitiv-diskursiv xususiyatlari va o'zbek tilidagi ekvivalentlari (white/oq-, black/qora-) haqida tavsifiy va analitik ma'lumot berib, quyidagilarni o'z ichiga olgan:

- Metodologik qo'llash,
- Idrok nuqtasi va leksik tuzilishi,
- Metaforik va metonimik kengaytmalar,
- So'z birikmalari va sintaktik tuzilmalar,
- Pragmatika va nutq funktsiyalari,
- Madaniy va tarixiy mulohazalar,
- Pedagogik va tarjimaviy oqibatlar.

1. Metodologik qo'llash

Ushbu tahlil kognitiv semantika (kontseptual metaforalar, tasvir sxemalari, radial tasniflash), korpus va kollokatsion intuitsiya (to'liq korpus soni o'rniga illyustratsion misollar) va diskurs tahlili (rivoyatlar, ommaviy axborot vositalarida va kundalik nutqda baholash va pragmatik qo'llanilish) dan olingan tushunchalarni sintez qiladi. Tegishli hollarda, to'liq etnografik qamrovni talab qilmasdan, ma'nolarni kontekstlashtirish uchun ijtimoiy-tarixiy fonga murojaat qilinadi.

2. Idrok nuqtasi va leksik tuzilishi

Idrok asoslari

Inglizcha "white (oq)" / "black (qora)" va o'zbekcha oq va qora vizual idrokka asoslangan dastlabki rang atamalari bo'lib xizmat qiladi: yuqori aks ettirish va past aks ettirish, yorug'lik va qorong'ulik. Asosiysi, bola tilini o'zlashtirishning dastlabki bosqichida ifodalangan va madaniyatlararo almashinadigan jismonan farqlanishdir.

Leksik morfologiya va birikma

Inglizcha: "oq" va "qora" so'zlari oddiy, o'zgarmas sifatlar bo'lib, ular samarali ravishda birikmalarga (white-washed, blackmail, whiteboard), maxsus otlarga (whiteout – oqlash) va o'zgarmas iboralarga (white lie, black market) birlashadi. Old qo'shimcha vazifasida esa (black-) ko'pincha salbiy yoki maxfiy ma'nolarni (blacklist, blackmail) beradi.

O'zbekcha: oq va qora so'zlari turkiy tilda odatiy morfologik xatti-harakatlarni namoyon etadi, ularda holat/kelishuv va qo'shimchalari mavjud ("oq kiyim", "qora bozor"). O'zbek tilidagi leksiklashgan birikmalar ingliz tiliga funktsiya jihatidan parallel bo'lishi mumkin, ammo shakllanishi jihatidan farq qiladi. Ikkalasi ham hosilalarni hosil qilishi mumkin (masalan, sifat + ot konstruksiyalari; madaniy sohalarni ko'rsatuvchi rangga asoslangan birikmalar).

Polisemiya va radial struktura

Ikkala tilda ham radial polisemiya mavjud: asosiy xromatik ma'nodan nurlanish kengaytmalari – **poklik/ifloslanish, axloqiy yaxshilik/yomonlik, ko'rinish/yashirish,**

ijtimoiy mavqe, estetik baholash. Kognitiv semantika buni markaziy ma'no + metafora va metonimiya tomonidan tashkil etilgan periferik sezgilar (odamning asosiy sezgi organlari - ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm bilish va tegishdan tashqaridagi sezgi qobiliyatlari) sifatida ifodalaydi.

3. Metaforik va metonimik kengaytmalar

Axloqiy va tasvirlash metaforalar

Ingliz tilida keng tarqalgan kontseptual metaforalar yorug'lik/oqni yaxshilikka (light/white to goodness), poklik, bilim (white knight, white lie, white wedding) va qorani yomonlik, maxfiylik, salbiylik (black deed, black magic) bilan bog'laydi. Bu metaforalar mustahkam va samaralidir.

O'zbek tilida esa shunga o'xshash, oq ko'pincha poklik, begunohlik va xayrlilikni bildiradi (oq kiyim marosim uchun; oq yo'l — an'anaviy ma'nolar), qora esa baxtsizlik, g'amginlik yoki yomon uyushmalarni bildirishi mumkin. Biroq, mahalliy madaniy ramziylik bu bog'lanishlarning ma'no va sohalariga ta'sir qiladi.

Ijtimoiy va o'ziga xoslik metonimiyalari

Inglizchada irqiy qo'llanilishlar (bosh harflar bilan yozilgan qora – Black) zamonaviy nutqda xromatik sifatlardan farqli ravishda ijtimoiy-siyosiy ma'noga ega. Tarixan, "qora" va "oq" ranglar ijtimoiy toifalar va ierarxiyalarni belgilash uchun ishlatilgan. Nutq esa rangni xromatik atama sifatida irqiy identifikatsiyaga nisbatan ajratib turadi.

O'zbek va Markaziy Osiyo kontekstlari rang so'zlarini etnik, mintaqaviy yoki ijtimoiy kelib chiqishga qarab turlicha belgilashi mumkin. O'zbek tilida oq/qora AQSh irqiy toifalariga o'xshash irqiy yorliqlar sifatida ishlatilmasa-da, rang metaforalari an'anaviy iboralar va ijtimoiy tavsiflarda uchraydi (masalan, maqollar, motam va marosim kontekstlaridagi metaforik assotsiatsiyalar). Xromatik sifatlarni ijtimoiy-siyosiy irqiy toifalar bilan ijtimoiy-tarixiy dalillarsiz aralashtirib yubormaslik juda muhimdir.

Ko'rinuvchanlik metaforalari

Ikkala til ham ko'rinuvchanlik va mavjudlik/yo'qlikni ko'rsatish uchun oq/qora rangdan foydalanadi (white space, black hole (oq bo'shliq, qora tuynuk) - inglizcha; o'zbek analoglari yorug'lik/qorong'ulikni metaforik tarzda tasvirlashi mumkin). Nutqda "qora" yashirinlikni, maxfiylikni va taqiqlangan zonalarini anglatishi mumkin, "oq" esa ochiqlik, ravshanlik va xavfsizlikni elgilab kelishi mumkin.

4. So'z birikmalari va sintaktik tuzilmalar

Ingliz tilida tez-tez uchraydigan quyidagi "oq" sifati bilan bog'langan so'z birikmalari uchratish mumkun: "white house - oq uy (institutsionalizatsiya qilingan nom), white collar - oq yoqa (kasb sinfi), white flag - oq bayroq (harbiy kontekst),

white paper - oq qog'oz (rasmiy hisobot), white noise - oq shovqin (texnik atama), white wedding - oq to'y.

“Qora” sifati bilan hosil bo'lgan birikuvlar: black market - qora bozor, black box - qora quti, blacklist - qora ro'yxat, black humor - qattiq hazil. Sintaktik jihatdan ikkalasi ham atributiv sifatlar, predikativ sifatlar va nominal birikmalarida asos vazifasini bajaradi.

O'zbek tilidagi so'z birikmalar va sintaktik xatti-harakatlar

O'zbek tilidagi esa “oq” sifati bilan bog'liq so'z birikmalari misolida quyidagilarni ko'rishimiz mumkin: oq kiyim (oq kiyim), oq non (oq non - ko'pincha asosiy yoki poklikni anglatadi), qora bozor, qora suyak (qora suyak - folklorda metaforik qo'llanilish).

O'zbek tilida sifatlar otlardan oldin kelishi va holat uchun qo'shimchalar olishi mumkin; qo'shilish jarayoni turkiy me'yorlarga amal qiladi. Metaforik kollokatsiyalarning¹ tarqalishi leksikizatsiya jarayonlari va madaniy o'ziga xoslik tufayli farq qilishi mumkin.

Tillararo moslashtirish va tarjima muammolari

To'g'ridan-to'g'ri leksik tarjima ko'pincha xromatik ma'noni saqlab qoladi, ammo bir xil idiomatik yoki madaniy ma'nolarga ega bo'lmasligi mumkin. Masalan, inglizcha "white lie" so'zma-so'z tarjima qilinadi, ammo o'zbek tilida bir xil sotsiomadaniy hukmlarni keltirib chiqarmasligi mumkin; zararsiz yolg'onni ifodalovchi o'zbekcha idioma leksik shaklda farq qilishi mumkin.

"Black market" kabi birikmalar to'g'ridan-to'g'ri ekvivalentlarga ega, ammo ingliz tilidagi black- (blackball) kabi old qo'shimcha vazifasidagi kollokatsion mahsuldorligi o'zbek tilidagi aniq morfologik jarayon bilan aks etmasligi mumkin. Tarjimonlar leksiklashtirilgan ekvivalentlarni tanlashlari yoki parafraza qilishlari kerak.

5. Pragmatika va nutq funktsiyalari

Shaxslararo nutqda tasviriy-baholash qo'llanilishi

Ikkala til ham rang sifatlaridan baholash maqsadida foydalanadi (masalan, xulq-atvor yoki axloqiy mavqeni tasvirlash). "White" ning valentligi ko'pincha ijobiy, ammo istehzoli bo'lishi mumkin (white lie), "black" esa texnik kontekstlarda salbiy, ammo neytral bo'lishi mumkin (black box).

Xushmuomalalik va yumshatish ma'nosini kelgan "white lie" dagi "white" axloqiy baholashni yumshatadi. O'zbek tilida teng yumshatish strategiyalari bo'lishi mumkin, ammo boshqacha kodlangan.

¹ birga ishlatiladigan so'zlar

Ritual, marosim va moddiy madaniyat kontekstlari

Ingliz tilida oq rang to'y va sog'liq (oq xalat) bilan, qora rang esa ko'plab G'arb kontekstlarida motam bilan bog'liq. Bu bog'liqliklar institutsional kontekstlardagi suhbatlarga ta'sir qiladi.

O'zbek tilida an'anaviy kiyim ranglari, Islomiy dafn marosimlari va mahalliy estetika oq va qora rangning marosim suhbatlarida qanday ishlashini shakllantiradi. Masalan, ko'plab musulmon madaniyatlari ma'lum kontekstlarda oq rangni dafn marosimi kiyimlari bilan bog'lasa-da, mahalliy amaliyotlar har xil ko'rinishda uchrashi mumkin. Masalan, O'zbekiston bo'ylab mintaqaviy dafn marosimi qora rang bilan ifodalanadi.

Ommaviy axborot vositalari, adabiyot va mafkuraviy qo'llanilishlar

Rang sifatleri adabiyot va ommaviy axborot vositalarida ramziy ta'sir ko'rsatish uchun safarbar qilingan. Ingliz adabiyoti axloqiy qarama-qarshiliklarni uyg'otish uchun "qora" va "oq" so'zlaridan foydalanadi. Zamonaviy ommaviy axborot vositalari bu ikkiliklarni buzishi mumkin.

O'zbek adabiyoti va og'zaki an'analari madaniy jihatdan o'ziga xos ramziy ramkalar (xalq ertaklari, she'riy metaforalar) bilan rangli tasvirlardan foydalanadi. Rang atamalarining diskursiv ma'nosi ijtimoiy normalarni mustahkamlashi yoki shubha ostiga qo'yishi mumkin.

6. Madaniy va tarixiy mulohazalar

Ma'noning tarixiy qatlamlari

Ingliz tilidagi ma'nolar tarixiy qo'llanilishlar (yorug'lik/qorong'ulikning diniy ramziyligi, mustamlakachilik jarayonlari va keyinchalik irqiylashgan til) ta'sirida shakllangan bo'lib, vaqt o'tishi bilan rivojlanib boradigan murakkab ma'nolarni keltirib chiqaradi.

O'zbek tilidagi ma'nolar turkiy, fors, islom, sovet va postsovet madaniy tarixlaridan qatlamlarni o'z ichiga oladi. Masalan, sovet lingvistik siyosati va zamonaviy davlat qurish leksik tanlovlarga va zamonaviy semantik sohaga ta'sir qiladi.

E'tibor va rivojlanayotgan normalar

Ingliz tilidagi zamonaviy nutq rang sifatlarini irqiy identifikatorlardan tobora ko'proq ajratib turadi (bosh harflardan foydalanish, irqiylashgan tilga e'tibor). Til foydalanuvchilari tavsiflovchi xromatik qo'llanilish va ijtimoiy identifikatsiya atamaları o'rtasidagi chegaralarni tahlil qiladilar.

O'zbek kontekstida olimlar va kommunikatsiya xodimlar mahalliy normalarga e'tiborli bo'lishi va ehtiyotkorlik bilan, mukammal asoslab Angliya-Amerika irqiy semantikasini o'zbek lug'atiga kiritishlari lozim.

7. Pedagogik va tarjimaviy oqibatlar

Til o'qitish

Rang atamalarini o'rgatish metaforik, kollokatsiya va pragmatik qo'llanilishlarni hal qilish uchun pertseptual yorliqlardan tashqariga chiqishni talab qiladi. O'zbek tilini o'rganayotgan ingliz tilini o'rganuvchilar uchun (va aksincha) idiomalar, madaniy ma'nolar va kollokatsiyalar bo'yicha aniq qarama-qarshi ko'rsatmalar pragmatik xatolarning oldini olishga yordam beradi.

Shuningdek, kollokatsiya ro'yxatlari, kontekstual o'qish (adabiy va jurnalistik parchalar), nutq rol-playlari va baholash va idiomatizmdagi farqlarni oldindan ko'rsatadigan tarjima taqqoslash kabi mashg'ulotlar rang atamalarini o'rgatishda unumli vositalardir.

Tarjima amaliyoti

Tarjimonlar pragmatik ma'noga so'zma-so'z ekvivalentlikdan ko'ra ko'proq e'tibor berishlari kerak. Strategiyalar funktsional ekvivalentlarni topish, kerak bo'lganda tushuntirish va akademik tarjimalarda madaniy jihatdan izohlashni o'z ichiga oladi.

Misol: "white lie - oq yolg'on" birikmasini o'zbek tiliga tarjima qilish yumshatishni aks ettiruvchi idiomatik ekvivalentni talab qilishi mumkin; bosh harf bilan yozilgan "Qora" so'zini (etnik o'ziga xoslik sifatida) tarjima qilish ijtimoiy-siyosiy normalar va to'g'ri orfografiya/ishlatilishdan xabardorlikni talab qiladi.

Madaniyatlararo muloqot

Noto'g'ri talqin ma'ruzachilar rang metaforalarini madaniy kontekstlar bo'ylab uzatganda yuzaga kelishi mumkin. Turli xil ramziy tizimlar haqida xabardorlikni oshirish noto'g'ri muloqotni kamaytiradi, ayniqsa diplomatiya, ommaviy axborot vositalari va ko'p madaniyatli ta'limda.

XULOSA

"Oq" va "qora" sifatlari ingliz va o'zbek tillarida umumiy idrok nuqtasini egallaydi, ammo madaniyat, tarix va til tuzilishi bilan shakllangan turli semantik va diskursiv kengaytmalarni tarqatadi. Ikkala til ham bu sifatlardan metafora va nutqda samarali foydalanadi, ammo leksikizatsiya, kollokatsiya va ijtimoiy-madaniy rezonans tuzilmalari farq qiladi. Ingliz tili chuqur ildiz otgan aralash unumdorlikni va irqiy foydalanishning ijtimoiy jihatdan yuklangan tarixini ko'rsatadi; o'zbek tilining qo'llanilishi turkiy va Markaziy Osiyo madaniy ramkalari, islomiy marosim amaliyotlari va tarixiy qatlamlar tomonidan shakllantirilib, o'ziga xos idiomatik va diskursiv profillarni anglatadi.

Dolzarliligi

Tilshunoslar uchun: bu holat leksik semantikada universal timsol va madaniy o'ziga xoslik o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ta'kidlaydi.

Tarjimonlar va til o'qituvchilari uchun: idiomatiklikka, pragmatik ma'no va madaniy ramkaga e'tibor berish juda muhimdir; to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilish so'zning ma'nosini yo'qotish xavfini tug'diradi.

Muloqotchilar uchun: rang atamalaridan nozik foydalanish, ayniqsa, atamalar o'ziga xoslik yoki mafkura bilan kesishganda, tarixiy va ijtimoiy oqibatlarini anglash talab etiladi.

Keyingi tadqiqotlar uchun yo'nalishlar

Ingliz va o'zbek tillarida empirik korpus tadqiqotlari, mintaqaviy amaliyotda rang simbolizmini etnografik tadqiq qilish, ma'ruzachilarda kognitiv assotsiatsiyalar bo'yicha eksperimental ishlar va qiyosiy diaxronik tadqiqotlar tushunishni chuqurlashtiradi. Bundan tashqari, zamonaviy media va globalizatsiya rivojlanayotgan konnotatsiyalarni qanday shakllantirishini diqqat bilan tahlil qilish samarali bo'ladi.

FOYDALANILGAN MANBALAR

1. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*.
2. Berlin, B., & Kay, P. (1969). *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*.
3. Sweetser, E. (1990). *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*.
4. Kövecses, Z. (2002). *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford University Press.
5. Gentner, D., Bowdle, B. F. (2008). *Convention, Form, and Figurative Language: Theoretical Issues in the Study of Metaphor*. In R. W. Gibbs Jr. (Ed.), *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought: Ideas, Concepts, and Categories* (pp. 151-176). Cambridge University Press.
6. Langacker, R. W. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar: Volume I: Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press.
7. Raxmatullaev Sh. *Uzbek tili lug'atining turkiy katlami*. - Toshkent, 2001 yil.
8. Bushiy T., Safarov Sh. *Til qurilishi: taxlil metodlari va metodologiyasi*. -Toshkent: 2007 yil.
9. Mahkamov N., Ermatov I. *Tilshunoslik terminlarning izohli lug'ati*.-Toshkent: Fan, 2013.
10. Xolmanova, Zulxumor. *Tilshunoslik nazariyasi : darslik* - Toshkent: Shafolat Nur Fayz, 2020. - 256 b.